

Ks. Tomasz Skibiński, Maciej Książyk¹

Postawa chrześcijan wobec Zarazy Cypriana w świetle źródeł epoki

Cesarstwo Rzymskie w trzecim wieku przechodziło poważne przeobrażenia. Choć w historiografii nie akcentuje się już znaczenia i ostrości „kryzysu III wieku”², wciąż zwracają uwagę czynniki, które powodowały wielowymiarowe przeobrażenia Imperium przede wszystkim w trzecim ćwierćwieczu. Ten czas zbiega się z tzw. Zarazą Cypriana³, która, wprost przeciwnie, zyskuje coraz więcej na uwadze. W starszych opracowaniach była ona pomijana lub traktowana pobieżnie, tak że otrzymała też miano „zapomnianej pandemii”⁴. W ostatnich latach budzi jednak coraz większe zainteresowanie i jest wskazywana jako istotny czynnik przemian Cesarstwa w III wieku. Stało się to przede wszystkim za przyczyną kilku przekonujących studiów opublikowanych przez Kyle’a Harpera, który

---

¹ Ks. dr hab. Tomasz Skibiński SAC, profesor uczelni w Katedrze Historii Starożytnej w Instytucie Historii na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: t.skibinski@uksw.edu.pl; ORCID: 0000-0001-5509-0865; Maciej Książyk SAC, lekarz, student Wyższego Seminarium Duchownego Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego i Wydziału Teologicznego na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: ksiazymk@gmail.com; ORCID: 0000-0002-2578-1427.

² Por. np. W. Liebeschuetz, *Was there a crisis of the third century*, w: *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, red. O. Hekster – G. de Kleijn – D. Slootjes, Leiden 2007, s. 11-20.

³ Nazwa pochodzi od biskupa Cypriana z Kartaginy, który należy do jej najistotniejszych świadków naocznych i pozostawił najdokładniejsze opisy choroby.

⁴ Por. K. Harper, *Pandemics and Passages to Late Antiquity. Rethinking the Plague of c. 249-70 Described by Cyprian*, „Journal of Roman Archaeology” 28 (2015) s. 223-224; K. Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton 2017, s. 136.

ukazuje Zarazę Cypriana jako pandemię, która objęła całe imperium i zalicza się do największych epidemii starożytności⁵.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie postawy i działań chrześcijan w obliczu tej pandemii w świetle zachowanych źródeł współczesnych wydarzeniom. Właściwe podjęcie problemu zostanie poprowadzone dwoma krótkimi zagadnieniami wstępnymi. W pierwszym zostaną omówione źródła dotyczące tematu, a następnie zostanie syntetycznie przedstawiony stan wiedzy dotyczącej identyfikacji patogenu. Rodzaj choroby, a przede wszystkim świadomość lub przypuszczenia współczesnych o sposobie jej przenoszenia miały duży wpływ na postawę społeczeństwa. W zasadniczej części artykułu zostaną przeanalizowane trzy zasadnicze elementy postawy i nauczania chrześcijańskiego poświadczone przez źródła literackie: próba zrozumienia i ukazania sensu bieżących doświadczeń, wezwanie do czynnej pomocy chorym i zaangażowanie w grzebanie zmarłych, obrona przed oskarżeniami ze strony pogan.

1. Źródła

Na bazę źródłową dotyczącą Zarazy Cypriana składają się materiały trojakiego rodzaju: numizmatyczne, archeologiczne i literackie⁶. Pierwsze dwie

⁵ Harper dowodzi tego w kilku opracowaniach. W artykule z 2015 roku traktuje pandemię jako istotny element przemian Cesarstwa w latach 250-260, które omawia w odniesieniu do czterech istotnych wymiarów: ekonomicznego, społeczno-politycznego, geopolitycznego i kulturowego. Por. Harper, *Pandemics*, s. 248-259. Podejmuje i rozwija tę myśl także w kolejnych opracowaniach: K. Harper, *Another eyewitness to the plague described by Cyprian with notes on the „Persecution of Decius”*, „Journal of Roman Archaeology” 29 (2016) s. 473-476; Harper, *The Fate of Rome*, s. 119-159. Por. także: Ch.P. Jones, *Dexippus and the Third-Century Plague*, w: *Empire in Crisis. Gothic Invasions and Roman Historiography*, red. F. Mitthof – G. Martin – J. Grusková, Wien 2020, s. 159-164.

⁶ Zostały one szczegółowo omówione przez Harpera przede wszystkim w dwóch publikacjach. W 2015 roku (Harper, *Pandemics*, s. 225-241) badacz wskazał i omówił zasadniczą bazę źródłową. Tę bazę uzupełnił w następnym roku o *De laude martyrii* Pseudo Cypriana (Harper, *Another eyewitness*, s. 473-476). Ustalenia Harpera zostały przejęte przez innych badaczy. Por. N. Kamimura, *North African Way of Approaching to Medical Healing and the Plague of Cyprian*, APECSS 12th Annual Conference ‘Health, Well-Being, and Old Age in Early Christianity’ 13-15 September 2018, Okayama University, w: https://www.academia.edu/38149311/North_African_Way_of_Approaching_to_Medical_Healing_and_the_Plague_of_Cyprian (dostęp: 22.01.2021); A.L. Kearns, *A Plague in a Crisis. Differential Diagnosis of the Cyprian Plague and its Effects on*

grupy źródeł dostarczają przede wszystkim świadectw wybuchu epidemii, jej zasięgu i atmosfery, jaka zapanowała pod jej wpływem w Cesarstwie. Chociaż pokazują siłę katastrofy, to jednak przy omawianiu podjętego tematu odgrywają drugorzędną rolę. Decydujące znaczenie mają natomiast źródła literackie, które, jak zauważył Harper, są bardzo obfite, jeśli uwzględnimy szczupłość materiałów dotyczących tego okresu. Sporządził on listę 24 literackich świadków plagi, którzy tworzyli od połowy III do XII wieku. W tej grupie znajduje się 7 niezależnych autorów współczesnych wydarzeniom, których informacje zostały przejęte przez większość późniejszych źródeł, oraz 6 późniejszych świadectw wywodzących się z różnych tradycji o niepewnym pochodzeniu. Świadców naoczni to działający w Egipcie Dionizy Aleksandryjski⁷, którego dwa listy zostały przekazane w *Historii Kościelnej* Euzebiusza⁸, trzech autorów z Afryki północnej, to jest Cyprian z Kartaginy⁹,

---

the Roman Empire in the Third Century CE, A Thesis Submitted to the Faculty of the Department of Religious Studies and Classics, University of Arizona 2018, w: <http://hdl.handle.net/10150/628104> (dostęp: 22.01.2021).

⁷ Biskup Aleksandrii w latach ok. 247/248-ok. 264/265. Więcej na jego temat, por. M. Starowieyski, *Dionizy Aleksandryjski Wielki*, NSWP 274-276; P. Nautin – E. Prinzivalli, *Dionigi di Alessandria*, NDPAC I 1431-1432.

⁸ To najwcześniejsze świadectwo epidemii. Listy Dionizego zostały opublikowane w pierwszym ćwierćwieczu IV wieku, jednak ich treść można przyjąć bez poważniejszych zastrzeżeń. Wątpliwość uczonych wzbudziła natomiast ich datacja (Euzebiusz umieszcza je w czasie panowania cesarza Galiena, a więc poczynawszy od 260 roku). Wydaje się, że należy je datować na ok. 250 rok. Szerzej na ten temat, por. J.D. DeVore, „*The only event mightier than everyone's hope*”. *Classical Historiography and Eusebius' plague narrative*, „*Histos*” 14 (2020) s. 12-13, w: <https://research.ncl.ac.uk/histos/documents/2020AA01DeVoreEusebiusPlagueNarrative.pdf> (dostęp: 22.01.2021). Ze względów geograficznych listy są zestawiane z masowym grobem odkrytym w 1997 roku w Tebach, w górnym Egipcie. Data tego znaleziska archeologicznego nie jest pewna, choć przyjmuje się, że pochodzi ono z połowy III wieku. Fakt, że zachowane szczątki szkieletów były pokryte 15-centymetrową warstwą wapna, a w pobliżu grobu odnaleziono resztki pieców do wypalania wapna oraz paleniska, w których pośpiesznie spalano ciała, uprawdopodobniają przypuszczenie, że kompleks był wykorzystywany w czasie pandemii. Por. Harper, *Pandemics*, s. 226. Por. Kearns, *A Plague in a Crisis*, s. 29.

⁹ Cyprian był biskupem Kartaginy w okresie zbliżonym do czasu urzędowania Dionizego w Kartaginie. Objął urząd ok. 246/247 roku i pełnił go do śmierci, która nastąpiła w 258 roku. O epidemii wspomina w dwóch zachowanych traktatach: *Do Demetriana* i *O śmiertelności*. Krótka wzmianka w *Ep.* 59, 6 Cypriana nawiązująca do „czasu burzy” (*tempestas*) jest bardzo ogólna i nie wnosi żadnych istotnych elementów do podjętego zagadnienia. Na temat Cypriana por. M. Starowieyski, *Cyprian, bp Kartaginy*, NSWP 243-248; V. Saxer, *Cipriano di Cartagine*, NDPAC I 1028-1034.

Poncjusz z Kartaginy¹⁰ oraz Ps. Cyprian (*De laude martyrii*) współczesny samemu Cyprianowi¹¹, *Trzynasta wyrocznia Sybillińska*¹² powstała w środowisku syryjskim oraz dwóch historyków ateńskich – Deksippos i Philostratos¹³. Są to źródła o bardzo różnej jakości i znaczeniu dla szeroko pojętej wiedzy o pandemii, co zauważył już Harper¹⁴, oraz dla tematu podjętego w niniejszym artykule.

Tym, co odróżnia tę pandemię od wcześniejszych, jest fakt, że informują o niej także źródła chrześcijańskie. Źródła pogańskie i chrześcijańskie tworzą wspólny obraz, lecz różne akcenty i różny ton tekstów dają nam bogaty i zróżnicowany obraz postrzegania sytuacji i reakcji na jej wyzwania¹⁵. W zagadnieniu podjętym w niniejszym artykule mają znaczenie przede wszystkim źródła proveniencji chrześcijańskiej pochodzące z epoki, czyli naoczne świadectwa wydarzeń. W porządku chronologicznym są to najpierw dwa listy Dionizego Aleksandryjskiego z 249-250 roku przekazane przez Euzebiusza. Kolejnym świadkiem pandemii jest Cyprian z Kartaginy oraz anonimowe dzieło, powstałe najprawdopodobniej w zbliżonym okresie w tym samym środowisku, *De laude martyrii* (252-253). Najpóźniejszym ze źródeł chrześcijańskich powstałych w czasie pandemii jest *Żywot św. Cypriana* autorstwa Poncjusza z Kartaginy, które powstało krótko po śmierci Cypriana, jaka miała miejsce w 258 roku.

---

¹⁰ O Poncjuszu nie posiadamy żadnych informacji poza krótką wzmianką u Hieronima (*De viris illustribus* 68) informującego, że był diakonem Cypriana, dzielił z nim wygnanie i napisał „znakomite dzieło *Życie i męka Cypriana*”. Por. M. Starowieyski, *Poncjusz*, NSWP 809-810; V. Saxer – S. Heid, *Ponzio*, NDPAC III 4226.

¹¹ Por. M. Starowieyski, *Cyprian, Ps.*, NSWP 248-250.

¹² Informacje na temat *Wyroczni*, por. A. Hamman, *Oracoli Sybillini*, NDPAC II 3637-3640; M. Starowieyski, *Sybillińskie Księgi*, NSWP 886-888.

¹³ Na temat autorów greckich por. A. Świderkówna, *Deksippos*, w: *Słownik Pisarzy Antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1999, s. 155; J. Ławińska-Tyszkowska, *Philostratos*, w: *Słownik Pisarzy Antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1999, s. 360-361.

¹⁴ Por. Harper, *Pandemics*, 227. Zbiorecze informacje o wymienionych źródłach badacz podaje w swej monografii z 2017 roku (por. Harper, *Fate of Rome*, s. 137 i 332, przyp. 37), obszernie je analizuje natomiast we wcześniejszych: Harper, *Pandemics*, s. 226-241; Harper, *Another eyewitness*. We wskazanych opracowaniach Czytelnik znajdzie też wzmiankę o wykorzystaniu informacji pierwotnych przez późniejsze źródła oraz o tradycjach niezależnych od wskazanych świadków naocznych.

¹⁵ Por. Harper, *Fate of Rome*, s. 137.

2. Próba identyfikacji patogenu

Identyfikacja patogenu, który wywoływał chorobę, ze względu na bardzo skąpy opis objawów, którym dysponujemy, jest dziś bardzo trudna. W przeciwieństwie do Zarazy Antoninów, epidemii, która dotknęła Cesarstwo w II wieku, nie dysponujemy żadnym dokładnym opisem objawów choroby, który wyszedłby spod ręki lekarza jak Galen. W kwestii ustalenia czynnika etiologicznego w zasadzie najważniejszym dostępnym źródłem są pisma Cypriana z Kartaginy. W swoim dziele *De mortalitate* Cyprian wymienia biegunkę, rany w gardle, gorączkę, wymioty, a nawet amputacje kończyn z powodu gangreny. Wspomina też o problemach z poruszaniem się, utracie słuchu i wzroku¹⁶. Dodatkowo biograf Cypriana, Poncjusz Diakon, wzmiankuje o nagłym początku choroby. Bardzo ważne jest, że epidemia rozprzestrzeniała się stosunkowo szybko i dotknęła dużą część populacji¹⁷. Znane informacje na temat schorzenia, tj. skąpy opis objawów, wysoka zakaźność oraz śmiertelność, nie pozwalają z całkowitą pewnością stwierdzić o jaką chorobę chodziło, ale umożliwiają podjęcie prób identyfikacji¹⁸ oraz pozwalają na wykluczenie kilku częstszych chorób występujących w tamtych czasach w basenie Morza Śródziemnego i na terenach północnej Afryki¹⁹.

Najbardziej prawdopodobnymi przyczynami mogły być grypa epidemiczna – podobna do Hiszpanki, która wstrząsnęła Europą w latach 1918-1919 – lub jedna z gorączek krwotocznych. Ciężkość objawów, sezonowość, początek w chłodniejszych miesiącach, w trakcie których kontakty międzyludzkie były bliższe i intensywniejsze, przemawiają za grypą epidemiczną jako potencjalną przyczyną²⁰. Z drugiej jednak strony trzeba zauważyć, że Cyprian nie opisuje objawów, które wprost dotyczyłyby układu oddechowego, a które jednak powinny się pojawić w przypadku grypy.

¹⁶ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 14.

¹⁷ Por. Harper, *Pandemics*, s. 244.

¹⁸ Harper (*Fate of Rome*, s. 141-144) przeprowadza szczegółowe rozważania odnośnie do możliwego patogenu – pod rozważę bierze m.in. dżumę, cholera, tyfus, odrę oraz ospę, jako najbardziej prawdopodobne opisuje bądź grypę epidemiczną, bądź jedną z gorączek krwotocznych.

¹⁹ Por. Harper, *Pandemics*, s. 246. W tym artykule autor wyklucza na podstawie opisu różne choroby, wśród nich dżumę, odrę, węglik, cholera, tyfus, ospę wietrzną. Wyklucza również grypę, którą jednak bierze pod uwagę w swojej późniejszej pracy (*Fate of Rome*).

²⁰ Harper zwraca uwagę, że opis objawów Zarazy Cypriana przypomina opisy Hiszpanki. Ponadto zwraca uwagę, że odzwierzęce wirusy grypy u ludzi bardzo często powodują bardzo ciężki przebieg choroby, nierzadko kończący się śmiercią.

Ważnym objawem dla identyfikacji patogenu jest krwawienie. Według Harpera opisywana biegunka oraz rany w gardle mogą wskazywać na krwawienie z układu pokarmowego²¹. Gorączki krwotoczne, zwłaszcza powodowane przez wirusa Ebola, mają bardzo ciężki przebieg i charakteryzują się właśnie takimi objawami. Obawa o zakażenie przez kontakt ze zwłokami, o której również wspomina Cyprian, także jest tu istotna, ponieważ wskazuje na chorobę, która przenosi się przez bezpośredni kontakt, co również pasuje do gorączki krwotocznej²². Wspomniana gangrena kończyn może odpowiadać martwicy tkanek, która także jest opisywana w przypadku Eboli²³. Ostatecznie, biorąc pod uwagę dostępną nam symptomatykę oraz epidemiologię, wydaje się, że najbardziej prawdopodobnym patogenem był jeden z wirusów wywołujących gorączki krwotoczne, być może właśnie wirus Ebola.

3. *Qui homo Dei et Christi esse iam coepit*: męstwo w doświadczeniach

Najwcześniejszym zachowanym świadectwem postawy chrześcijańskiej w czasie epidemii jest list, który w 250 roku Dionizy skierował do braci w Egipcie²⁴ i który został przekazany przez Euzebiusza z Cezarei w *Historii Kościelnej*. Tekst podkreśla najpierw tragizm bieżącej sytuacji, cierpienia ludzi i wielką śmiertelność. Nawiązując do biblijnych plag egipskich opisanych w Księdze Wyjścia, wyraża żal, że w odróżnieniu od cza-

²¹ Por. Harper, *Pandemics*, s. 242.

²² Wirus Ebola w przeciwieństwie do wirusa grypy pomiędzy ludźmi nie przenosi się drogą kropelkową, a przez bezpośredni kontakt z krwią lub płynami ustrojowymi osób zakażonych.

²³ Por. Harper, *The Fate of Rome*, s. 143.

²⁴ Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 22. Drugi z listów Dionizego adresowany do biskupa egipskiego Hieraksa (Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 21) jest datowany na 249 rok. Por. K. Strobel, *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert”*. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n.Chr., Stuttgart 1993, s. 190-194. Dokument ten jest świadectwem bardzo ogólnym, tak że niektórzy badacze nie widzą w nim opisu zarazy, ale retoryczny i wysoce sugestywny opis cierpień, jakie mieszkańcy Aleksandrii musieli znieść w czasie walk, podziałów wewnętrznych i prześladowań (por. Strobel, *Das Imperium Romanum*, s. 196). Harper (*Pandemics*, s. 227) jest jednak przekonany, że *List* jest świadectwem wybuchu zarazy w Egipcie dwa lata przed jej dotarciem do Rzymu na początku 251 roku.

sów biblijnych w Aleksandrii umiera już nie jedna osoba w każdym domu, ale często jest ich więcej²⁵.

W opisie wydarzeń wprowadza też rozróżnienie między losem chrześcijan i losem pogan. Wspominając niedawne prześladowanie, zesłanie i wydawanie na śmierć, zaznacza, że te klęski chrześcijanie cierpieli „sami jedni”, ale dodaje „potem przyszła wojna i głód, które dzieliliśmy z poganami”²⁶. Tutaj także wskazuje różnice:

Potem dla nas i dla nich nastało bardzo krótkie wytchnienie, a zaraz potem wybuchła obecna zaraza, rzecz dla nich najstraszniejsza i okropniejsza od każdego innego nieszczęścia, i jak przyznał jeden z ich pisarzy, było to jedyne nieszczęście większe od wszystkiego, czego można się było obawiać. Z nami było inaczej. Dla nas była to szkoła i próba nie gorsza od innych, która nas wprawdzie również nie oszczędziła, ale bardziej dotknęła pogan²⁷.

Pierwsza różnica polegała na samym podejściu do zarazy. Wśród pogan aleksandryjskich – jak stwierdza, odwołując się do Tukidydesa²⁸ – zaraza wywołała załamanie się systemu społecznego. Dla chrześcijan natomiast była to próba jedna z wielu. W świetle poprzednich zdań można to rozumieć jako cierpienie nie gorsze od tych, które już znosili: prześladowań, których doświadczyli niewiele wcześniej z rąk pogan oraz w czasie wojny i głodu, które już cierpieli wspólnie. Dionizy/Euzebiusz nie rozwija tego wątku, lecz podobną postawę opisuje inne źródło, pozwalając na dalsze wnioski – *De mortalitate* Cypriana.

Na Zachodzie zaraza pojawiła się w 251 roku, gdzie jest poświadczona w Rzymie²⁹, lecz zachowane wczesne źródła nie przekazują informacji

²⁵ Por. Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 22, 2-3.

²⁶ Por. Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII, 22, 4-5. To rozróżnienie podkreśla, stwierdzając „Sami znosiliśmy cierpienia, jakie oni nam zadawali, a oprócz tego mieliśmy swój udział w tym, co oni wyrządzali sobie nawzajem, i w mękach, jakie znosili” (Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII, 22, 5, tł. A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, Kraków 2013, s. 515).

²⁷ Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 22, 6, tł. A. Caba, w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, s. 515.

²⁸ Por. komentarz w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, 515, przyp. 3. To fragment z mowy Peryklesa o zarazie Ateńskiej z czasów wojny peloponeskiej w V wieku przed Chrystusem.

²⁹ Z drugiej połowy 251 roku pochodzi moneta (Antoninianus) cesarza Treboniusza Gała z legendą APOLL SALUTARI (*Roman Imperial Coinage*, t. IV, cz. 3: *Gordian III – Uranius Antoninus*, ed. H. Mattingly – E.A. Sydenham – C.H.V. Sutherland, London

o działaniach chrześcijan ani w tym mieście, ani w Italii. W następnym roku zaraza pojawiła się jednak w Afryce i stąd pochodzą fundamentalne informacje na jej temat związane z osobą Cypriana z Kartaginy i kręgami jego oddziaływania. W latach 252-253 powstało dzieło Cypriana *De mortalitate*. Zostało przygotowane najprawdopodobniej ustnie, a następnie wydane w formie traktatu³⁰. John Scourfield, analizując tekst Cypriana, wskazał, że biskup podejmuje w nim dwa główne problemy albo uwzględnia dwie grupy odbiorców, którzy byli szczególnie zaniepokojeni w związku z wybuchem epidemii. Pierwsi stawiali pytanie o to, dlaczego choroba dotyka chrześcijan na równi z poganami. We wstępie do dzieła Cyprian pisze o nich jako o tych wiernych, którzy z różnych powodów nie byli wystarczająco silni. Drudzy, można powiedzieć, lokowali się na przeciwnym biegunie i mieli problem zupełnie inny, bo obawiali się, że śmierć na skutek zarazy może ich pozbawić możliwości męczeństwa, na które byli przygotowani i które byli gotowi ponieść³¹.

W odpowiedzi pierwszym Cyprian upomina ich, by podjęli życie uwzględniające perspektywę eschatologiczną. Chrześcijanin, wybierając życie żołnierza Bożego, musi nastawić się na trudności, bo Chrystus sam je zapowiedział³². Świat przemija, ale w miejsce rzeczy ziemskich zbliża-

---

1945, s. 135) będąca świadectwem uciekania się do boskich mocy w próbach przezwyciężenia choroby (por. Haper, *Pandemics*, s. 225). Świadectwem rozwoju pandemii w stolicy Cesarstwa mogą być też masowe pochówki w katakumbach Marcelina i Piotra w Rzymie (szersze informacje na ten temat zob. Haper, *Pandemics*, s. 226).

³⁰ Dzieło należy do gatunku pocieszenia (*consolatio*), jeśli chcemy przyjąć ustalenia Charlesa Faveza, który włączył dzieła chrześcijańskie do tej grupy. Por. Ch. Favez, *La consolation latine chrétienne*, Paris 1937. Choć późniejsze studia podawały w wątpliwość tę klasyfikację, jest ona wciąż uznawana. Podtrzymuje ją i szeroko uzasadnia: J.H.D. Scourfield, *The De Mortalitate of Cyprian. Consolation and Context*, „*Vigiliae Christianae*” 50/1 (1996) s. 12-14. To właśnie opisy przebiegu choroby zawarte w tym dziele sprawiły, że otrzymała ona nazwę Zarazy Cypriana. Są one inspirowane przedstawieniem Zarazy Ateńskiej przez rzymskiego poetę Lukrecjusza. Por. A.M.G. Piredda, *La „malattia dell'anima” negli scrittori cristiani d'Africa*, w: *L'Africa romana. Atti dell'XI convegno di studio Cartagine, 15-18 dicembre 1994*, ed. M. Khanoussi – P. Ruggeri – C. Vismara, Ozieri 1996, s. 418.

³¹ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 8 (niepokój o jednakowy los chrześcijan i pogan), 1 (słabość wierzących), 17 (pragnienie męczeństwa). Por. Scourfield, *The De Mortalitate*, s. 15. Jak zwróciła uwagę Anna Maria Piredda (*La „malattia dell'anima”*, s. 417), *De mortalitate* to pierwsze pismo chrześcijańskie, w którym zwraca się uwagę na stan ducha spowodowany zarazą.

³² To w tym kontekście padają tytułowe słowa: „qui homo Dei et Christi esse iam coepit” (Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 1).

ją się niebieskie³³. Biskup zwraca też uwagę, że wspólny dla chrześcijan i pogan los oraz wspólna śmierć dotyczą tylko ciała, ponieważ duchem chrześcijanie i poganie się różnią, a śmierć zniszczalnego ciała przyobleka chrześcijanina w nieśmiertelność³⁴. Wreszcie stwierdza, że chrześcijanina wyróżnia i to, że cierpienia umacniają go w wierze i cnocie, podczas gdy poganie nieznający Boga lamentują i szemrają³⁵. Drugich upomina, że męczeństwo nie jest w mocy człowieka, lecz zależy od Boga, który nagradza już samą gotowość na nie³⁶. Tym, co biskup gani, jest też sposób przeżywania żałoby przez chrześcijan. W duchu eschatologicznym wzywa, by wierni nie opłakiwali swych bliskich zmarłych, ponieważ ci nie giną, ale uprzedzają ich samych w drodze do Boga. W końcowej części traktatu podejmuje też koncepcję starzenia się świata, którą zaprezentował wyraźnie w *Ad Demetrianum*, i z eschatologiczną zachętą do czuwania kończy swoje dzieło³⁷.

Dzieło jest szeroko zilustrowane przykładami biblijnymi, co jest w tym wypadku oczywiste i zrozumiałe, biorąc pod uwagę chrześcijańskich adresatów dzieła. Są w nim obecne także elementy stoickie. Scourfield wskazuje, że *De mortalitate* łączy się z „chrześcijańskim stoicyzmem” szczególnie poprzez dwie cechy: cierpliwość przejścia przez zarazę oraz *magnitudo animi*, która pozwala stawiać czoła trudnościom. Obie te cechy jednak, jak stwierdza, zostały przez Kartagińczyka przyjęte i zaadoptowane w duchu chrześcijańskim³⁸.

W Kartaginie, najprawdopodobniej w środowisku związanym ze św. Cyprianem, w latach 252-253 powstało także anonimowe dzieło *De laude martyrii*³⁹. Jest więc współczesne *De mortalitate*. Tekst jest panegirycznym na cześć męczeństwa nawiązującym do niedawnych prześladowań

³³ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 2.

³⁴ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 8.

³⁵ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 13.

³⁶ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 17.

³⁷ Por. Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate* 25-26. Należy się zgodzić z ocenami uczonych, którzy traktują *De mortalitate* jako „katechezę przygotowującą do śmierci”. Cyprian, podobnie jak wspomniany wcześniej Lukrecjusz, traktuje zarazę jako „próbę” dla duszy, jednak różne są narzędzia, które dwaj autorzy dają czytelnikowi dla jej przezwyciężenia: Lukrecjusz proponuje filozofię epikurejską, Cyprian natomiast – wiarę w Boga. Por. Piredda, *La „malattia dell'anima”*, s. 418-420.

³⁸ Por. Scourfield, *The De Mortalitate*, s. 20. Autor przejmując tu ustalenia z: M.L. Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, t. 2: *Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century*, Leiden 1985, s. 34-35.

³⁹ Por. Kearns, *A Plague in a Crisis*, s. 19.

Decjusza⁴⁰. Kilka opisów nawiązuje do bezpośredniego zagrożenia śmiercią spowodowanego zarazą:

Czyż nie jesteśmy świadkami codziennych pogrzebów? Czyż nie widzimy nowych rodzajów śmierci? Czyż nie doświadczamy wyniszczenia przez wcześniej nieznaną zarazę niesioną przez szalejące a wcześniej nieznane choroby? Czy nie widzimy zniszczeń opustoszałych miast? Stąd możemy poznać, jak wielka jest godność męczeństwa, do którego chwały zaczyna nas zmuszać nawet zaraza⁴¹.

Tortury i prześladowania, o których w kilku miejscach wspomina autor, były już – przynajmniej na razie – przeszłością, choć wciąż żywą. Prześladowania Decjusza ustały kilka lub najwyżej kilkanaście miesięcy wcześniej. Co jednak oznacza, że zaraza zmusza znów do męczeństwa? Tekst nie jest jasny, a sam autor tego wątku nie rozwija. W bezpośrednim znaczeniu można rozumieć, że sama zaraza staje się męczeństwem, bo prowadzi do śmierci⁴², może jednak nawiązywać do oskarżeń chrześcijan o spowodowanie zarazy, jakie były wysuwane przez pogan. Jak pokazują szczegółowe analizy H. Kocha, *De laude martyrii* podejmuje myśl obecną u Cypriana, przede wszystkim w *De mortalitate*, lecz w konfrontacji z naturalnym i prostym językiem biskupa czyni to niekiedy w sposób sztywny i niezręczny⁴³.

4. *Qui malum bono vincens inimicos quoque dilexerit: pomoc ofiarom pandemii*

Ważnym aspektem przekazu i nauczania pisarzy chrześcijańskich była czynna pomoc ofiarom epidemii. Ten element pojawia się najpierw w *Liście wielkanocnym* Dionizego. Biskup zaznacza, że – obok zasygnalizowanego już męstwa i cierpliwości w znoszenia choroby – tym, co w czasie panowania zarazy w Egipcie odróżniało chrześcijan od pogan, było podejście do chorych i zmarłych. Dionizy obszernie opisuje życzliwość i miłość, z jaką chrześcijanie nieśli pomoc chorym, oraz troskę o zapewnienie godnego pochówku zmarłym. Najistotniejsze fragmentu tekstu są następujące:

---

⁴⁰ Por. Pseudo-Cyprianus, *De laude martyrii* 3, 8, 15, 21, gdzie daje poruszające opisy tortur doświadczanych przez męczenników.

⁴¹ Por. Pseudo-Cyprianus, *De laude martyrii* 8 (tł. T. Skibiński).

⁴² Por. H. Koch, *Cyprianische Untersuchungen*, Bonn 1926, s. 341.

⁴³ Por. Koch, *Cyprianische Untersuchungen*, s. 341-342.

W większości nasi bracia powodowani miłością i braterską życzliwością nie oszczędzali siebie i żyli jedni dla drugich, odwiedzali chorych, na nic nie zważając, bez wytchnienia im służyli, pielęgowali ich w Chrystusie i razem z nimi z wielką radością oddawali życie. Zarażali się od innych chorobą, nabawiali się od bliźnich zarazy i chętnie brali na siebie ich bóle. I wielu było takich, którzy pielęgowali i pokrzepiali innych i sami umarli, przenosząc ich śmierć na siebie, i w ten sposób czynem urzeczywistniali owo popularne wyrażenie, które dotychczas uchodziło za zwykły wyraz uprzejmości, odchodząc od nich jako ich „sługi uniżone”⁴⁴. [...] Ciała zaś świętych brali na ręce i przyciskali do piersi, zamykali im oczy i usta, nieśli je na ramionach, składali je, przytulali, obejmowali, myli i ubierali w odświętne szaty, a wkrótce potem sami doznawali tych samych zabiegów, bo ci, co pozostawiali, szli za tymi, którzy ich wyprzedzili⁴⁵.

Pielęgnujący chorych i troszczący się o zapewnienie godnego pochówku zmarłym mieli jasną świadomość ryzyka zarażenia, o którym była mowa w paragrafie podejmującym próbę identyfikacji patogenu, i w istocie pierwsi, jak stwierdza biskup „przenosili ich śmierć na siebie”, a drudzy „wkrótce potem sami doznawali tych samych zabiegów”. Jak można wnioskować z tekstu, motywacja do tych działań miała charakter religijny (pielęgowali ich w Chrystusie) i wynikała z praktycznej miłości bliźniego⁴⁶, a śmierć zaangażowanych w pomoc Dionizy nazwa owocem wielkiej pobożności i silnej wiary, która – jak zauważa – nie ustępuje męczeństwu⁴⁷. W opozycji do tej postawy Dionizy prezentuje podejście pogan, którzy – jak zwięźle relacjonuje – tych, którzy zaczynali chorować, odtrącali, wyrzucali na ulicę konających i zwłoki pozostawiali nieopogrzebane. To przy-

⁴⁴ Użyty tu termin (περίψημα – ‘nieczystości, odpadki’) ma źródło biblijne (1Kor 4,13), gdzie jest tłumaczone jako „odraza”. Być może też tym słowem poganie określali pogardliwie chrześcijan albo było ono grzecznościowym i uniżonym zwrotem oznaczającym „wasz wielce uniżony sługa”. Por. Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique. Livres V-VII*, ed. G. Bardy, SCh 41, Paris 1955, s. 199, przyp. 9.

⁴⁵ Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 22, 7 i 9, tł. A. Caba, w: Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, s. 515-517.

⁴⁶ Dla chrześcijan miłość bliźniego i troska o zmarłych były traktowane jako jeden z podstawowych obowiązków i zostały podkreślone przez wielu autorów patrystycznych. Por. Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique*, s. 199, przyp. 11.

⁴⁷ Por. Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica* VII 22, 8. Dionizy jest jednym z pierwszych autorów, którzy zestawiają oddanie i służbę braciom z męczeństwem. Por. Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique*, s. 199, przyp. 10. W tekście jest też widoczna wciąż żywa fascynacja męczeństwem jako dominującym wyrazem świętości.

kład apologetycznego przeciwstawienia miłości chrześcijańskiej egoizmowi pogańskiemu.

Czytając opis, trzeba wziąć pod uwagę gatunek literacki i cel tekstu Dionizego. List wielkanocny był ważnym sposobem kontaktu biskupa z wiernymi i jego oddziaływania duszpasterskiego. Przez ten tekst Dionizy starał się podtrzymać na duchu swoich podopiecznych, ukazać sens wydarzeń oraz umocnić we wciąż aktualnych trudnościach także poprzez doprecyzowanie specyfiki chrześcijańskiej postawy wobec wyzwań. Z drugiej strony nie mógł fabrykować danych i nadmiernie wyolbrzymiać bieżącego kryzysu, którego doświadczali także odbiorcy listu⁴⁸. Wśród celów, jakie stawiał sobie biskup, trzeba też uwzględnić względy formacyjne. Informacja stawała się formacją, a relacja z wydarzeń – programem dla tych, którzy wahali się, jaką postawę zająć wobec niebezpieczeństw.

Niedługo po śmierci Cypriana, która nastąpiła w 258 roku, kartagiński diakon Poncjusz napisał jego *Żywot (Vita Cypriani)*. Ten autor nie opisuje tak szczegółowo jak Cyprian samej zarazy, ale podaje informacje o rozpadzie systemu społecznego w Kartaginie, śmiertelności oraz o postawie chrześcijan, podkreślając zwłaszcza ich zaangażowanie charytatywne. Po linii nakreślonej już przez Dionizego zwraca uwagę na ogromną śmiertelność i paniczny lęk, jaki choroba powodowała wśród „wylękłego pospólstwa”⁴⁹.

Według Poncjusza działania biskupa zmierzały do pobudzenia chrześcijan do okazywania miłosierdzia chorym. Motywacja do tych działań podana przez Cypriana jest oparta na Piśmie Świętym i ma jak u Dionizego charakter religijny („pouczył [lud] o pożytkach miłosierdzia, wykazując na przykładach Pisma św., ile zasługują u Boga obowiązki wzajemnej miłości”), lecz nie można pominąć, że zmierzały one także do wprowadzenia względnego ładu w społeczeństwie. Cyprian wzywał przy tym do pomocy nie tylko współwyznawcom, ale również poganom. Biskup pouczał swoich wiernych, że zgodnie z Ewangelią nie powinni kierować się jedynie dobrem tych, którzy są im bliscy, ale również tych, którzy wyrządzili im jakąkolwiek przykrość czy szkodę⁵⁰.

⁴⁸ Por. Harper, *Pandemics*, s. 228.

⁴⁹ Pontius Diaconus, *Vita Cypriani* 9, 1.

⁵⁰ Por. Pontius Diaconus, *Vita Cypriani* 9, 6-9, tł. J. Czuj, Poncjusz Diakon, *Żywot Cecyliusza Cypriana*, w: Św. Cyprian, *Pisma*, I. *Traktaty*, POK 19, Poznań 1937, s. 64-65. W tym tekście, jak referuje Poncjusz, biskup wzywa do miłości nieprzyjaciół w słowach użytych w tytule paragrafu. Potwierdzenie działań, które podjął Cyprian, znajdujemy w samych jego pismach. Opis Poncjusza Diakona pokrywa się w wielu miejscach z nauczaniem Cypriana w traktacie *De mortalitate*.

Z dalszej części *Żywota* dowiadujemy się, że wierni powszechnie odpowiedzieli na wezwanie swojego biskupa. Z relacji Poncjusza wynika, że chętnie ruszyli do pomocy – każdy pomagał na miarę swoich możliwości: jedni dzielili się majątkiem, inni pracowali. Poncjusz opisuje, że dzięki działaniom chrześcijan wszyscy mieszkańcy Kartaginy doświadczali dobra. Porównanie działań chrześcijan do życia biblijnego Tobiasza prowadzi Poncjusza nawet do stwierdzenia, że chrześcijanie w Kartaginie go przewyższyli, gdyż okazywali miłość nie tylko współwyznawcom, a Tobiasz „zbierał tylko współziomków pomordowanych z rozkazu króla i porzuconych”⁵¹.

W opinii badaczy tekst ma na celu ukazanie cnót i zasług Cypriana i wyolbrzymia zakres samej plagi, lecz jednocześnie trzeba pamiętać, że było to dzieło napisane przez jednego z ocalałych po tym wydarzeniu dla siebie współczesnych⁵². Biorąc pod uwagę te okoliczności, autor mógł akcentować niektóre wydarzenia oraz postawy i z pewnością to zrobił zgodnie z prawami gatunku literackiego, nie mógł jednak wymyślać faktów, gdy wśród jego czytelników było wielu naocznych świadków opowiedzianych wydarzeń.

5. *Tacere ultra non oportet*: apologia czasów zarazy

Spod pióra Cypriana wyszło także dzieło *Ad Demetrianum* (*Do Demetriana*), które ukazuje nowe aspekty postawy chrześcijańskiej, nieobecne we wskazanych wyżej źródłach. *Ad Demetrianum* to traktat skomponowany ok. 252 roku będący odpowiedzią na oskarżenia chrześcijan o spowodowanie klęsk, jakie nawiedziły w tym czasie Afrykę. Istotnie początek lat pięćdziesiątych III wieku znamionowała klęska suszy i pojawienie się zarazy, które zdaniem Demetriana były znakiem ustania *pax deorum*

---

⁵¹ Por. Pontius Diaconus, *Vita Cypriani* 10. Głosząc wyższość Cypriana nad Tobiaszem, wielką osobistością Starego Testamentu, Poncjusz uzasadnia tę hierarchię także faktem, że Nowy Testament musi górować nad Starym. Por. A.A.R. Bastiaensen, *Commento*, w: *Vite dei santi*, ed. Ch. Mohrmann, Milano 1975, s. 262. Zdaniem Pireddy inicjatywa Cypriana zmierzająca do zwalczenia społecznej psychozy związanej z zarazą stanowi nowe podejście etyki chrześcijańskiej do choroby. Choroba staje się próbą nie tylko dla chorego, ale także dla tego, kto go pielęgnuje, co otwiera drogę rozwoju średniowiecznej koncepcji choroby jako środka odkupienia. Por. Piredda, *La „malattia dell'anima”*, s. 424.

⁵² Por. Strobel, *Das Imperium Romanum*, s. 153; Harper, *Pandemics*, s. 230.

i wynikały z odmowy uczestniczenia chrześcijan w kulcie pogańskim⁵³. Nie znamy tych oskarżeń z pierwszej ręki, nie wiemy też, czy pojawiły się w ogóle w formie pisanej⁵⁴. Na podstawie zachowanych informacji możemy przyjąć, że on sam był prawdopodobnie niższym urzędnikiem, który nękał chrześcijan oskarżeniami i szyderstwami z ich kultu i praktyk⁵⁵.

Wobec oskarżeń Cyprian uznaje, że chrześcijanie nie mogą milczeć („tacere ultra non oportet”), by powstrzymywanie się od obrony nie zostało uznane za brak zaufania we własne siły lub nie przemawiało za prawdziwością zarzutów, zwłaszcza że sam Demetrian znalazł wielu naśladowców i jego oskarżenia nie były odosobnione⁵⁶. W napisanym z wielką werwą i pasją dziele biskup odrzuca najpierw oskarżenie, odwołując się do koncepcji starzenia się świata: świat się zestarzał, nie odznacza się już tymi siłami co dawniej ani tą samą siłą i mocą, i stąd pochodzi wiele nieszczęść. Zbliżają się czasy ostateczne, a z nimi potęguje się gniew Boga na doznawane obrazy⁵⁷. Następnie Cyprian kieruje oskarżenia przeciw poganom, którzy grzeszą, ale nie są w stanie zrozumieć znaczenia czynionego zła ani niesprawiedliwości i nieskuteczności prześladowań skierowanych przeciw chrześcijanom⁵⁸. W centralnej części apologii przedstawia postawę cierpliwości, jaka charakteryzuje chrześcijan i którą okazują wobec prześladowań i nieszczęść: „u was jest zawsze głośna niecierpliwość i narzekanie, u nas jest mężna i religijna cierpliwość, zawsze spokojna i zawsze Bogu wdzięczna [...] wobec wszystkich zawieruch niestałego świata niewzruszona, wyczekuje czasu boskiej obietnicy”⁵⁹.

⁵³ Por. Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 2-3. Allen Brent (*Cyprian and Roman Carthage*, Cambridge 2010, s. 99-106) lokuje dzieło w nurcie dialogu Cypriana z kulturą pogańską i nadaje swej analizie znamienity tytuł: *Christians and the corruption of nature and society*.

⁵⁴ W podobnej atmosferze oskarżeń Orozjusz napisał w V wieku *Historie przeciw poganom*, a Augustyn – swoje monumentalne *De civitate Dei*. Augustyn także pisze, że postanowił odpowiedzieć, gdy poganie „zaczęli ciężiej niż zwykle i bardziej obraźliwie bluźnić prawdziwemu Bogu” (Augustinus Hipponensis, *Retractationes* II 43, tł. W. Kornatowski, Augustyn, *O państwie Bożym przeciw poganom ksiąg XXII*, t. 1, Warszawa 1977, s. 85), ale również w tym przypadku oskarżenia nie zachowały się w formie pisemnej.

⁵⁵ Por. Brent, *Cyprian*, s. 99.

⁵⁶ Por. Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 2.

⁵⁷ Por. Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 3-4 (*senectus mundi*), 5 (czasy eschatologiczne).

⁵⁸ Por. Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 7-16.

⁵⁹ Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 19, tł. J. Czuj, Św. Cyprian, *Do Demetriana*, w: Św. Cyprian, *Pisma, I. Traktaty*, POK 19, Poznań 1937, s. 317.

W ostatniej wreszcie części apologii biskup przechodzi do zachęty do nawrócenia skierowanej do pogan⁶⁰. W dziele Cyprian wykorzystuje szeroko argumentację biblijną, czym wprowadza nowość wobec apologetycznej literatury środowiska afrykańskiego. Ponadto preferuje wyraźnie teksty starotestamentalne⁶¹. Jest to też traktat o silnych konotacjach stoickich⁶², wśród których znajduje się przede wszystkim koncepcja końca świata i jego starzenia się (*senectus mundi*)⁶³ oraz równości natury i więzi społecznych⁶⁴. Zwłaszcza przez pojęcie *senectus mundi* Cyprian w sposób wyraźny, jak żaden wcześniejszy pisarz chrześcijański, właśnie w *Ad Demetrianum* wyartykułował myśl o tym, że świat się zestarzał i zmierza do swego kresu. Wśród zapowiedzi tego końca obok zmian klimatu, problemów gospodarczych i zjawisk związanych z kryzysem ekonomiczno-społecznym III wieku, wojen, nieurodzaju i głodu lokuje także szalejące choroby⁶⁵.

Dzieło Cypriana wpisuje się w szeroki nurt dzieł apologetycznych. Cyprian odpowiada w nim Demetrianowi, ale dzieło jest przeznaczone dla szerszej publiki. Można postawić pytanie, na ile w trudnej sytuacji było ono apologią wewnętrzną i było przeznaczone dla samych chrześcijan, którym dostarczało wyjaśnienia nieszczęść, w jakich się znajdują, a po krwawych prześladowaniach Decjusza stanęli wobec pandemii.

⁶⁰ Por. Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 23-26.

⁶¹ Szerzej na ten temat oraz na temat polemicznych aspektów tej apologii, por. M. Veronese, „*Tacere ultra non oportet*”. *Aspetti della polemica cristiana nell'Ad Demetrianum*, w: *Lessico, argomentazioni e strutture retoriche nella polemica di età cristiana (III- V sec.)*, ed. A. Capone, Turnhout 2012, s. 67-84.

⁶² Badacze nie są jednak zgodni, czy wynika to z poglądów stoickich Cypriana czy też z ogólnej tendencji stoicyzującej panującej na przełomie II i III wieku w Cesarstwie Rzymskim, pod wpływem której pozostawał biskup Kartaginy, nigdy nie będąc jednak stoikiem. Szerzej na ten temat, por. M. Wysocki, *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*, Lublin 2010, s. 186-187.

⁶³ *Ad Demetrianum* 3-5 to fundamentalny tekst Cypriana na ten temat, tak jak biskup Kartaginy jest jednym z najważniejszych autorów, którzy ten temat rozwijają. Więcej w tym zakresie, por. E. Zocca, *La „senectus mundi”. Significato, fonti e fortuna di un tema Cipriano*, „*Augustinianum*” 35 (1995) s. 641-677.

⁶⁴ Ten temat analizuje: Brent, *Cyprian*, s. 100-105.

⁶⁵ Por. Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum* 14.

6. Podsumowanie

Przeprowadzone analizy potwierdzają wstępną hipotezę dzielącą postawę i działania chrześcijan w czasie Zarazy Cypriana na trzy części skupione wokół sentencji zaczerpniętych ze źródeł *Qui homo Dei et Christi esse iam coepit*, *Qui malum bono vincens inimicos quoque dilexerit*, *Tacere ultra non oportet*.

W pierwszej części (*Qui homo Dei et Christi esse iam coepit*) zostały omówione aspekty związane z męstwem w doświadczeniach. Takim doświadczeniem była Zaraza Cypriana, która nie tylko niosła oczywiste zagrożenia dla zdrowia i życia, ale powodowała problemy społeczne i trudności osobiste, jak obawa o życie własne i swoich bliskich, zniechęcenie czy osłabienie wiary. Ważne dla chrześcijan było także pytanie, na ile Bóg ich wspiera w czasie epidemii. Te problemy podejmowały takie dzieła, jak List Dionizego do braci w Egipcie, dzieło Cypriana *De mortalitate*, anonimowe *De laude martyrii* oraz *Vita Cypriani* Poncjusza Diakona. Są to zarówno świadectwa cierpliwości i męstwa chrześcijan wobec cierpień powodowanych przez zarazę, jak i wezwania do praktykowania takiej postawy.

Drugi zasadniczy rys świadectw źródłowych dotyczy zaangażowania w czynną pomoc potrzebującym (*Qui malum bono vincens inimicos quoque dilexerit*). Także w tej grupie można wymienić świadectwa z Egiptu (List Dionizego Aleksandryjskiego), jak i z Afryki Północnej (przede wszystkim *Vita Cypriani* Poncjusza). Ten rys był bardzo mocno akcentowany i należy do zasadniczych elementów nauczania chrześcijańskiego głoszącego miłość bliźniego. Zaangażowanie w pomoc chorym i troska o grzebanie zmarłych wiązały się z realnym ryzykiem zakażenia i śmierci, którego starożytni byli świadomi, choć nie znali z pewnością w pełni mechanizmów przenoszenia się choroby. W tym kontekście czynna miłość bliźniego bywa porównywana do męczeństwa, które wciąż jest dominującym wyrazem świętości.

Trzeci rys to apologia (*Tacere ultra non oportet*), która pojawia się w kontekście skierowanych przeciwko chrześcijanom oskarżeń o wywołanie aktualnych nieszczęść. Wyraźnie zwerbalizował ją Cyprian w *Ad Demetrianum*. Na pewno jednak ani sam Cyprian, ani oskarżyciel Demetrian nie byli odosobnieni w swych środowiskach, tak jak odpowiedź biskupa, która wpisuje się w szeroki nurt dzieł apologetycznych.

Na zakończenie można postawić pytanie o wiarygodność przekazanych świadectw. Trzeba przede wszystkim pamiętać, że przeanalizowane źródła miały dwojaki cel. Były najpierw zapisem działań i wobec faktu, że były

spisane i opublikowane krótko po wydarzeniach i przeznaczone także dla ich uczestników, trudno byłoby podejrzewać ich autorów o istotne zmiany i fabrykowanie zdarzeń oraz postaw. Nie wyklucza to jednak działań właściwych dla użytych gatunków literackich: niektóre wydarzenia i mowy mogły być uduktoryzowane, niektóre postawy podkreślone i zaakcentowane. Dzieła chrześcijańskie często pełniły bowiem także ważną funkcję duszpasterską. Miały na celu między innymi podniesienie na duchu, pocieszenie słuchaczy i czytelników, pokierowanie niezdecydowanych i niepewnych. Informacje stanowiły też ważną wskazówkę co do tego, jaką postawę należy przyjąć i jak się zachować w niecodziennej sytuacji, a pod tym względem przeanalizowane teksty nie stanowią wyjątku.

The Attitude of Christians towards the Plague of Cyprian in Light of Sources of the Era

(abstract)

In the 3rd century AD, the Roman Empire was undergoing major transformations. The most recent research shows that one of the challenges it was to face during this period was the so-called Plague of Cyprian. It began in 249 in Egypt and lasted intermittently until 262, recurring presumably again in 270. During this period, virtually all of the regions of the Roman state were struck by the plague. Its impact on the Empire's position was very big and it is believed to be an important element in the Empire's crisis and a transformation motivator. The Plague of Cyprian was not less of a challenge for the Church too, which also had to endure the Decian persecution at that time. The article analyses the attitude and acts of Christians in the face of this pandemic in light of the preserved sources contemporary with the events. The paper discusses sources concerning the subject, and the state of knowledge of the identification of the pathogen. The following are identified as essential elements of the Christian attitude: attempting to understand and reveal the meaning of present experiences, actively helping the sick and caring for a proper burial of the dead, defending against accusations on the part of pagans, for whom Christians were to blame for the cessation of *pax deorum* and infliction of disasters.

Keywords: Cyprian of Carthage; Plague of Cyprian; Christianity; ancient Church; crisis of the 3rd century

Postawa chrześcijan wobec Zarazy Cypriana w świetle źródeł epoki

(streszczenie)

W III wieku po Chrystusie Cesarstwo Rzymskie przechodziło poważne przeobrażenia. Najnowsze badania wskazują, że jednym z wyzwań, jakie przed nim stanęły w tym

okresie, była tzw. Zaraza Cypriana. Rozpoczęła się ona w 249 roku w Egipcie i trwała z przerwami do 262 roku, wracając prawdopodobnie jeszcze w 270 roku. W tym okresie nawiedziła praktycznie wszystkie regiony państwa rzymskiego. Jej wpływ na sytuację Cesarstwa był bardzo duży i jest wskazywana jako istotny element jego kryzysu i czynnik motywujący przemiany. Zaraza Cypriana stanowiła niemałe wyzwanie także dla Kościoła, który musiał zmierzyć się w tym okresie także z prześladowaniem Decjusza. Artykuł analizuje postawę i działania chrześcijan w obliczu tej pandemii w świetle zachowanych źródeł współczesnych wydarzeniom. W tekście są omówione źródła dotyczące tematu oraz stan wiedzy dotyczącej identyfikacji patogenu. Jako zasadnicze elementy postawy chrześcijańskiej są wskazane próba zrozumienia i ukazania sensu bieżących doświadczeń, czynna pomoc chorym i troska o godny pochówek zmarłych, obrona przed oskarżeniami ze strony pogan, którzy w chrześcijanach wskazywali winnych ustania *pax deorum* i sprowadzenia klęsk.

Słowa kluczowe: Cyprian z Kartaginy; Zaraza Cypriana; chrześcijaństwo; Kościół starożytny; kryzys III wieku

Bibliografia

Źródła

- Augustinus Hipponensis, *Retractationes*, ed. A. Mutzenbecher, CCL 57, Turnholti 1984, tł. W. Kornatowski, Augustyn, *O państwie Bożym przeciw poganom ksiąg XXII*, t. 1, Warszawa 1977.
- Cyprianus Carthaginensis, *Ad Demetrianum*, ed. J.-C. Fredouille, SCh 467, Paris 2003, tł. J. Czuj, Św. Cyprian, *Do Demetrianą*, w: Św. Cyprian, *Pisma*, I. *Traktaty*, POK 19, Poznań 1937, s. 304-323.
- Cyprianus Carthaginensis, *De mortalitate*, ed. G. Hartel, CSEL 3/1, Vindobonae 1868, s. 295-314, tł. J. Czuj, Św. Cyprian, *O śmiertelności*, w: Św. Cyprian, *Pisma*, I. *Traktaty*, POK 19, Poznań 1937, s. 255-271.
- Cyprianus Carthaginensis, *Epistularium*, ed. G.F. Diercks, CCL III B-D, Turnholti 1994, tł. W. Szoldrski, Św. Cyprian, *Listy*, PSP 1, Warszawa 1969.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, w: Eusèbe de Césarée, *Histoire Ecclésiastique. Livres V-VII*, ed. G. Bardy, SCh 41, Paris 1955, tł. A. Caba, Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, opr. H. Pietras, Kraków 2013.
- Pontius Diaconus, *Vita Cypriani*, ed. A.A.R. Bastiaensen, w: *Vite dei Santi*, ed. Ch. Mohrmann, Milano 1975, s. 4-49, tł. J. Czuj, Poncjusz Diakon, *Żywot Cecyliusza Cypriana*, w: Św. Cyprian, *Pisma*, I. *Traktaty*, POK 19, Poznań 1937, s. 56-75.
- Pseudo-Cyprianus, *De laude martyrii*, ed. G. Hartel, CSEL 3/3, Vindobonae 1871, s. 26-52.

Opracowania

- Brent A., *Cyprian and Roman Carthage*, Cambridge 2010.
- Colish M.L., *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, t. 2: *Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century*, Leiden 1985.
- DeVore D.J., „The only event mightier than everyone's hope”. *Classical Historiography and Eusebius' plague narrative*, „Histos” 14 (2020) s. 1-34, w: <https://research.ncl.ac.uk/histos/documents/2020AA01DeVoreEusebiusPlagueNarrative.pdf> (dostęp: 22.01.2021).
- Favez Ch., *La consolation latine chrétienne*, Paris 1937.
- Hamman A., *Oracoli Sybillini*, NDPAC II 3637-3640.
- Harper K., *Pandemics and Passages to Late Antiquity. Rethinking the Plague of c. 249-70 Described by Cyprian*, „Journal of Roman Archaeology” 28 (2015) s. 223-260.
- Harper K., *Another eyewitness to the plague described by Cyprian with notes on the „Persecution of Decius”*, „Journal of Roman Archaeology” 29 (2016) s. 473-476.
- Harper K., *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton – Oxford 2017.
- Jones Ch.P., *Dexippus and the Third-Century Plague*, w: *Empire in Crisis. Gothic Invasions and Roman Historiography*, red. F. Mitthof – G. Martin – J. Grusková, Wien 2020, s. 159-164.
- Kamimura N., *North African Way of Approaching to Medical Healing and the Plague of Cyprian*, APECSS 12th Annual Conference ‘Health, Well-Being, and Old Age in Early Christianity’ 13–15 September 2018, Okayama University, w: https://www.academia.edu/38149311/North_African_Way_of_Approaching_to_Medical_Healing_and_the_Plague_of_Cyprian_ (dostęp: 22.01.2021).
- Kearns A.L., *A Plague in a Crisis. Differential Diagnosis of the Cyprian Plague and its Effects on the Roman Empire in the Third Century CE*, A Thesis Submitted to the Faculty of the Department of Religious Studies and Classics, University of Arizona 2018, w: <http://hdl.handle.net/10150/628104> (dostęp: 22.01.2021).
- Koch H., *Cyprianische Untersuchungen*, Bonn 1926.
- Liebeschuetz W., *Was there a crisis of the third century*, w: *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, red. O. Hekster – G. de Kleijn – D. Slootjes, Leiden 2007, s. 11-20.
- Ławińska-Tyszkowska J., *Philostratos*, w: *Słownik Pisarzy Antycznych*, red. A. Świd-
erkówna, Warszawa 1999, s. 360-361.
- Nautin P. – Prinzivalli E., *Dionigi di Alessandria*, NDPAC I 1431-1432.
- Pietras H., *Wprowadzenie*, w: *Euzebiusz z Cezarei, Historia Kościelna*, tł. A. Caba, opr. H. Pietras, Kraków 2013, s. 5-9.

- Piredda A.M.G., *La „malattia dell'anima” negli scrittori cristiani d'Africa*, w: *L'Africa romana. Atti dell'XI convegno di studio Cartagine, 15-18 dicembre 1994*, red. M. Khanoussi – P. Ruggeri – C. Vismara, Ozieri 1996, s. 409-424.
- Roman Imperial Coinage*, t. 4, cz. 3: *Gordian III – Uranius Antoninus*, red. H. Mattingly – E.A. Sydenham – C.H.V. Sutherland, London 1945.
- Saxer V., *Cipriano di Cartagine*, NDPAC I 1028-1034.
- Saxer V. – Heid S., *Ponzio*, NDPAC III 4226.
- Scourfield J.H.D., *The De Mortalitate of Cyprian. Consolation and Context*, „*Vigiliae Christianae*” 50/1 (1996) s. 12-41.
- Starowieyski M., *Cyprian, bp Kartaginy*, NSWP 243-248.
- Starowieyski M., *Cyprian, Ps.-*, NSWP 248-250.
- Starowieyski M., *Dionizy Aleksandryjski Wielki*, NSWP 274-276.
- Starowieyski M., *Poncjusz*, NSWP 809-810.
- Starowieyski M., *Sybillińskie Księgi*, NSWP 886-888.
- Strobel K., *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert”. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n.Chr.*, Stuttgart 1993.
- Świderkówna A., *Deksippos*, w: *Słownik Pisarzy Antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1999, s. 155.
- Veronese M., „*Tacere ultra non oportet*”. *Aspetti della polemica cristiana nell'Ad Demetrianum*, w: *Lessico, argomentazioni e strutture retoriche nella polemica di età cristiana (III- V sec.)*, red. A. Capone, Turnhout 2012, s. 67-84.
- Wysocki M., *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*, Lublin 2010.
- Zocca E., *La „senectus mundi”. Significato, fonti e fortuna di un tema Ciprianeo*, „*Augustinianum*” 35 (1995) s. 641-677.